

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

PƏRİSA HADİ QIZI FƏRRUX

İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ PROBLEMI
(AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ İLƏ MÜQAYISƏDƏ)

5704.01 - Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2013

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İkram Ziyad oğlu Qasimov
filologiya elmləri doktoru, professor

Qələmşah Nuru oğlu Heybətov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universitetinin
İngilis dilinin qrammatikası kafedrası

Müdafiə “_24_” _12_ 2013-cü il saat _____ - da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında
olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H. Cavid prospekti 31,V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında
taniş olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dil çox-çox qədim zamanlarda kollektiv şəklində yaşayan insanların bir-birinə söz demək, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq ehtiyacından yaranmışdır. Deməli, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Beləliklə, dil yalnız müəyyən şəraitdə insan cəmiyyətində yaranır və fəaliyyət göstərir, buna görə də dil ictimai hadisə sayılır. Müxtəlif dil daşıyıcıları olan insanlar bir-bir ilə ünsiyyət saxlamaq üçün bir-birinin dilini öyrənmək məcburiyyətində qalmışlar. Buna görə də yad dilin, xarici dilin öyrənilməsi bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır. Bir xarici dil kimi ingilis dili, Azərbaycan dilindən istər genetik, istərsə də tipoloji quruluş baxımından fərqlidir: ingilis dili hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxil olub, morfoloji quruluşuna görə flektiv-analitik, Azərbaycan dili isə türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olub, morfoloji quruluş baxımından aqqlütinativ dildir və bu zəmində də həmin dillər arasında ciddi qrammatik fərqlər mövcuddur.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu səciyyələndirən və onu müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən başlıca cəhət ingilis dilinə xas olan analitizmdir. Bu isə o deməkdir ki, bu dildə, yəni müasir ingilis dilində söz birləşmələrində və cümlələrdə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlərlə - köməkçi fellər, önlükləri, artıqlar, söz sırası və digər qrammatik vasitələrlə ifadə edilir. Bu, ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasını, yəni kontrastiv tərzdə müqayisə edilməsini, həmçinin hər ikisinin problemlərinin açıqlanmasını zəruri edir. Hər hansı bir elm sahəsində həll edilməmiş problem yoxdursa, o elm sahəsi yaşaya bilməz. Demək lazımdır ki, dilçiliyin ayrıca şöbələrindən biri olan sintaksisin, onun bir bölməsi olan söz birləşməsinin də özünə məxsus problemləri mövcuddur.

Beləliklə demək olar ki, hər bir dildəki söz birləşmələrinin quruluşu və mənalarının müəyyənləşdirilməsi, onlardan düzgün istifadə qaydalarının öyrənilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Söz birləşmələrinin öyrənilməsi semantika, leksikologiya, frazeologiya, leksioqrafiya məsələləri üçün də müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Söz birləşmələri ilə bağlı tədqiqatlar dilçiliyin müxtəlif sahələrində, dilin öyrədilməsində və eləcə də tərcümə məsələlərində bu mövzunun əhəmiyyətini göstərir.

Bütün bunlara görə deyə bilərik ki, iki dilin - ingilis və Azərbaycan dillərinin sözlərinin sintaqmatik birləşməsi probleminin öyrənilməsi, o cümlədən söz birləşmələrinə aid müxtəlif konsepsiyaların araşdırılması

xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, probleminə münasibət fərqlidir. Bütün bunlar isə tədqiqat üçün seçilən mövzunun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi problemlərinin araşdırılmasıdır. Buna görə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- İngilis dilçiliyində söz birləşməsi və ona aid müxtəlif fikirləri öyrənmək;

- Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi və ona aid müxtəlif fikirləri öyrənmək;

- İngilis və Azərbaycan dilçilərinin söz birləşməsi haqqındakı fikirlərini müqayisəli araşdırmaq;

- İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrini müqayisəli şəkildə təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfədir ki, Azərbaycan və ingilis dilçiliyində söz birləşməsi problemi müqayisəli şəkildə araşdırılır. Zəruri müqayisələr aparılır və eyni zamanda hər iki dildə mövcud olan müxtəlif konsepsiyalar açıqlanır və problemlər aşkarlanır. İşin əsas yeniliklərindən biri də Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq təkcə əsas nitq hissələri ilə deyil, köməkçi sözlərin iştirakı ilə yaranan qrammatik söz birləşmələrinin araşdırılmasıdır. Qrammatik söz birləşməsi üçün bir model təklif edilir və bu model ingilis dilinin ən mühüm və istifadə olunmuş qrammatik strukturlarına şamil olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Bu tədqiqatda Azərbaycan və ingilis dilçiliyində söz birləşməsi haqqında müxtəlif konsepsiyalar və problemlər qeyd edilmişdir. Beləliklə, bu tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycan və ingilis, habelə başqa dillərin müqayisəli öyrənilməsində istifadə etmək olar. Bundan başqa, işin nəticələrindən dillərin müxtəlif sahəsində, məsələn, morfologiyada və ya sintaktikin başqa bölmələrində də istifadə etmək olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Söz birləşmələri sintaksisin vahidlərindən biridir və onların araşdırılması praktik əhəmiyyətə də malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan və ingilis dillərinin öyrənilməsində və öyrədilməsində, Azərbaycan və ya ingilis dilinə qarşılıqlı tərcümədə və leksioqrafiyada istifadə etmək olar.

Tədqiqatın obyektini. Araşdırmanın obyektini ingilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi problemi haqqındakı müddəalar təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsi haqqındakı fikirlər və problemlər tədqiq olunur.

Həmçinin ingilis və Azərbaycan dillərində Morton Benson, Evelin Benson və Robert İlsonun qrammatik söz birləşmələri haqqındakı fikirləri müqayisə edilir və qrammatik söz birləşməsi üçün bir model təklif edilir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin haqqında ən çox leksik-semantik və leksik-qrammatik baxışlardan istifadə olunub və digər baxışlardan, yəni semantik-funksional, statistik, semantik-qrammatik baxışlardan və habelə korpuslardan söz birləşməsinin tədqiqatlarında istifadə olunmamışdır.

2. Azərbaycan dilçiliyində, ingilis dilçiliyindən fərqli olaraq, tədqiqatlar ən çox sərbəst söz birləşməsi haqqındadır.

3. Azərbaycan dilçilərinə görə yalnız ən azı iki əsas nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırılı bilər. Lakin ingilis dilçiliyində qrammatik vahidlərinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər də qrammatik söz birləşməsi adlandırılır.

4. İngilis dilçiliyində daha bir nəzəriyyə, qrammatik söz birləşməsi haqqında mükəmməl şəkildə hazırlanmış nəzəriyyə mövcuddur; o, M.Benson, E.Benson və R.İlsonun nəzəriyyəsidir. Bu tədqiqatda M.Benson, E.Benson və R.İlsonun çərçivəsindən və korpuslarda ən çox təkrar olunmuş strukturlardan istifadə edilib. Beləliklə, Azərbaycan dilində qrammatik söz birləşməsi haqqında bir model təklif olunur.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyanın yazılmasında təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Bu tədqiqat paralel korpusların əsasında. İngilis dilində yeddi bədii əsərdən və onların tərcüməsindən istifadə olunmuşdur. Müəllif tərcümələri düzəliş etməmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyada qoyulmuş məsələlər dilçiliyə dair müxtəlif jurnallarda çap edilmiş 16 elmi məqalədə (onlardan 4-ü respublikada, 10-u xaricdə) şərh edilmiş, habelə 2 məqalənin materialları elmi-beynəlxalq simpoziumda məruzə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu, tədqiqatın mənbələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobeiasiyası və dissertasiyanın quruluşu yer almışdır.

Dissertasiyanın « **German dilçiliyində söz birləşməsi nəzəriyyəsi** » adlı birinci fəslində Avropa və Amerika tədqiqatçılarının söz birləşməsi və dilçiliyin müxtəlif sahələrində yeri haqqında baxışları tədqiq edilir.

Bu dilçilərin yaradıcılığı xronoloji ardıcılıqla tədqiqata cəlb olunur. Ümumiyyətlə, Qərb dilçilərinin əsərlərində söz birləşmələri ilə bağlı dörd baxış fərqləndirilir:

1. Semantik baxış.
2. Statistik baxış.
3. Semantik-funksional baxış.
4. Semantik-qrammatik baxış.

1. Semantik baxış. Bu baxış V. Porzig, C.R. Firz, A.P. Kavi kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onların fikrincə, sözlərin yan-yana yerləşə bilmə imkanı, yəni bir qisim sözlərin digər qisim sözlərin yanında gələ bilməsi qrammatik xüsusiyyətlərlə yanaşı, məna cəhətləri ilə də əlaqədardır. Başqa sözlə desək, burada fikir sözlərin hansı başqa sözlərin yanında işləmə bilməsi üzərində mərkəzləşdirilir və beləliklə, hər bir sözün mənası, adətən, onunla birlikdə işlənən sözlərin mənası ilə müəyyən olunur. Məsələn "gecə" (night) sözünün mənalardan biri onunla yanaşı gələn "qaranlıq" sözü ilə müəyyən edilir. Beləliklə, məna birləşməsi söz birləşmələrinə nisbətən formalaşmışdır. Buna görə, söz birləşməsinin əsas mənası onların birlikdə söz birləşməsində aldıkları məna ilə aşkara çıxır. Belə ki, «sözlərin leksik mənası müəyyənləşdirilərkən onların başqa sözlərlə birgə əlaqə zamanındakı mənalari nəzərə alınmalıdır»¹.

Bu baxışda sözlərin ardıcılığının məna şəffaflığı və semantik amil örnəklərin çoxunda söz birləşməsini başqa konstruksiyalardan fərqləndirən meyar kimi nəzərdə tutulur və söz ardıcılığının nə qədər törəməyə malik olduğu söz birləşmələrinin seçimində uyğun meyar olacaq. Beləliklə

¹Firth J.R. Modes of meaning. Oxford, Oxford University Press, 1957, p.194.

birdəşmənin mənası onu təşkil edən komponentlərin mənasında məlum olmayan törəməsiz söz birdəşmələri gerçək idiomlardır. Məsələn “*by and large*” (üst-üstdə) və “*hell for leather*” (maksimum sürətlə) kimi idiomlar gerçək idiomların örnəyidir. Amma “*see the river*” (çayı görmək) kimi konstruksiyalar vardır ki, semantik baxımdan tamamilə şəffaf və dəyişməz birdəşmədir, digər tərəfdən isə qrammatik baxımdan tamamilə törəyəndir. Bu baxışın əsasında, söz birdəşməsi sözlərin necə birdəşməsi deməkdir. Yəni hansı sözlər bir dil strukturunda hansı sözlərlə gələ bilər. Bəzi sözlər hərdən bir-birinin yanında gəlir, bəziləri bir az çox hallarda, bəziləri isə heç zaman bir-birinin yanında gəlmir. Bəzi sözlər mənasız tərkiblərin yaranmasının qarşısı alınmış deyərək bir-birinin yanında gəlmir. Hərçənd ki, “*cat’s wing*” (pişiyin qanadı) kimi birdəşmə yalnız xəyal aləmində istifadə edilə bilər. Həmçinin söz ardıcılıqları dillərdə bir-birindən fərqlidir. Məsələn, ingilis dilində “*dream*” (röya) sözü *have dreames* kimi ardıcılıq düzəlməkdən daha çox *have* feli ilə söz birdəşməsi yaradır. Amma “*dream*” sözünün qarşılığı fars dilində “görmək” feli ilə və “röyada/yuxuda görmək” şəklində işlənir. Bu məsələ ikinci dili öyrənən zaman problem yaradır, çünki xarici dili öyrənən öz ana, doğma dilinə söykənərək elə söz birdəşmələri yaradır ki, onlar öyrənilən dildə işlənmir. Dildə bəzi ardıcılıqlar sabit şəkllə malikdir, M.L.Larson onları sabit kombinasiya adlandırır.¹ Məsələn, “*spick and span*” (tərtəmiz) və “*to and fro*” (dalqabaq) sabit söz birdəşməsi sayılır. Sabit birdəşmələrdə birdəşmənin komponentlərinin mənasını seçmək, adətən, çətin olur. Bu birdəşmələrin önəmli xüsusiyyətlərindən biri budur ki, sabit sıralanmaya malik olsun və bu ünsürlərin yerinin dəyişməsi qeyri-təbii nəzərə gəlsin. Məsələn, ingilis dilində “*day and light*” (gündüz - gecə) birdəşməsini “*night and day*” (gecə - gündüz) şəklində işlədə bilmərik. Söz birdəşməsi uyğunsuzluqları mövzusu başqa bir məsələdir. Hərdən bir dilin daşıyıcıları danışıma zamanı söz birdəşməsi üzrə səhvlərə yol verirlər. Məsələn, “*oversight*” (nəzərdən qaçırma) ismi yerinə *overlook* (gözdən qaçırmaq) felindən istifadə edərək qrammatik baxımdan səhv olan “*we are sorry for the overlook*” ibarətini “*biz bu gözdən qaçırmadan təəssüf edirik*” kimi istifadə edirlər.

Demək olar ki, bir sözün hansı sözlərlə birgə işlənməsi məsələsi bir kontekstin mənasını dərk etmək və yaxşı tərcümə edilməsinin əsas

¹Larson M.L. Collocation and translation. Oxford, Oxford University Press, 1987, p.189.

hissəsidir. Söz birləşməsi bir ibarədə və ya bir cümlədə bir idiomun yaranması üçün sözlərin bir-birilə birləşməsi deməkdir. Buna görə, semantik baxımdan düzgün olan bir birləşmə, ola bilsin ki, başqa dildə düzgün olmasın.

2. Statistik baxış. M.A.K.Həliday və C.Sinkler, C.R.Firzinin fikirlərinə əsaslanaraq, söz birləşmələrinin araşdırılmasında statistik üsullardan istifadə edirlər. Statistik üsul əsasında böyük dil mətnlərində bir-birinin yanında gələn sözlərin, yəni korpusların, təkrarlanmaların hesablanması köməyiylə söz birləşmələri müəyyənləşdirilir. Həmçinin T-sınağı, ortalama, və s. kimi digər nəzəri statistik üsullardan söz birləşmələrinin araşdırılması üçün istifadə edilir. M.A.K.Həliday, C.Sinkler və K.Çorç kimi tədqiqatçıların dilçilik əsərlərində statistik baxış müşahidə edilir. C.Sinkler statistik metodla bir vahidin bir qrupla birgə gəlmə ehtimalını bir konkret məsafə (interval) əsasında göstərir. Beləliklə, əgər P kontekstdə vahidlərin iştirakının külli miqdarı və F bir özəl vahidin iştirakının külli miqdarıdırsa, onda bu özəl vahidin kontekstdə iştirakı

ehtimalı $\frac{f}{p}$ olur. Özəl vahiddən olan məsafə S iki qat artsa (məsafə

düyünün hər iki tərəfindən sayıldığı üçün S miqdarı məsafənin miqdarının iki qatı ilə bərabərdir), vahidin söz birləşmələrinin miqdarı $\frac{sf}{p}$ olacaqdır.

Əgər bir “n” ədəd düyün kontekstdə iştirak etsə, bu özəl vahidin gəlmə ehtimalının miqdarı onun birgə gəlmə miqdarı ilə $\frac{nsf}{p}$ olacaqdır. Başqa

sözlə, bir milyonluq bir kontekstdə özəl bir vahid 100 dəfə təkrar edilsə və bizim nəzərdə tutduğumuz məsafə üçün o vahiddən sonra və əvvəl gələn 3 söz nəzərdə tutulsa, belə şəraitdə bu özəl vahidin başqa sözlərlə söz birləşməsi ehtimalı aşağıdakı kimi hesablanacaqdır:

$$p = 1000000 \quad f = 100 \quad s = 2 \times 3 = 6 \quad n = 100$$

$$\frac{nsf}{p} = \frac{100 \times 6 \times 100}{1000000} = \frac{60000}{1000000} = 0.06$$

Əldə edilən nəticəyə görə, bu iki sözün bir-biri ilə 3 vahid məsafə əsasında söz birləşmələri ehtimalı 0.06-dır. C.Sinklerin fikrincə, «iki sözün söz birləşməsi ehtimalının miqdarı və onların kontekstdə görünən birgə

gəlmələrini müqayisə etməklə iki sözün söz birləşməsinin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək olar».¹

3. Semantik-funksional baxış. Söz birləşmələrinin araşdırılmasında istifadə edilən başqa bir baxış məna və funksiya ilə bağlı baxışdır. Semantik-funksional baxışda söz birləşmələrinin araşdırılmasında həm məna meyarı, həm də yaradıcı söz vahidlərinin funksiyası diqqəti cəlb edir. Başqa sözlə desək, bir sözün bütün birləşmələrinin leksik funksiyalar məcmusu vasitəsilə araşdırılır. Məsələn, "magn" tabeedicisi sözü vasitəsilə müəyyən edilir ki, bir sifətin şiddətləndirmə dərəcəsini göstərmək üçün hansı sözdən istifadə edilir. Beləliklə, "magn" tabeedicisi "Magn (ill)=very" göstərir ki, "ill" *xəstəliyin* dərəcəsi "very" sifəti ilə müəyyən edilir. A.K.Julkovski və I.A.Melçuk bu baxışdan bəhs etmişdir.

4. Semantik-qrammatik baxış. XX əsrin 80-ci illərində Avropada və Amerikada söz birləşməsi mövzusu dilçilərin və leksioqrafların diqqət mərkəzində durdu və beləliklə də, söz birləşmələri ilə yanaşı, başqa bir birləşmədən də bəhs edilməyə başlandı. Bu da söz birləşmələrinə semantik-qrammatik baxışdır. Semantik-qrammatik baxışa görə söz birləşmələrinin araşdırılması və bölgüsündə məna meyarları ilə yanaşı, qrammatik meyarlar da nəzərə alınmalıdır. F.C.Hausmann (1984), M.Benson, E.Benson və R.İlson (1986) semantik-qrammatik baxışın nümayəndələridir. Məsələn, F.C.Hausmann iki sözün birləşməsinə söz birləşməsi sayır və sintaktik-kateqoriyalar əsasında onları sifət + isim, fel +zərf və s. kimi təsnif edir. F.C.Hausmann bu fikirdədir ki, söz birləşmələri iki sözdən təşkil edilməlidir. Sözlərdən biri əsas sayılır və mənalıdır. O biri isə əsas sözlə sintaqmatik əlaqə ilə bağlanır və müxtəlif mənalara malikdir, yəni bu söz birləşməsindəki mənadan başqa mənalara da malikdir.

M.Benson, E.Benson və R.İlson söz birləşmələrinin iki və ya bir neçə sözdən təşkil olduğunu qəbul edirlər. «İngilis dilində, başqa dillər kimi, bir sıra qeyri-idiomatik konstruksiyalar və söyləmlər vardır ki, onları təkrar ardıcılıqlar, sabit ardıcılıqlar və ya qismən idiomatik söz birləşmələri adlandırırlar».² Digər tərəfdən, onların fikrincə, sərbəst ardıcılıqlar elə üsürlərə malikdir ki, ingilis dilinin ümumi sintaktik qaydalar əsasında bir-birinin yanında gəlir və onlarda üsürlərin dəyişdirilməsi mümkündür,

¹ Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford, Oxford University Press, 1991, pp.77-79.

² Benson M., Benson E., Ilson R. The BBI combinatory dictionary. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1986, p.4.

yəni əgər bir tərkibin ünsürləri sərbəst şəkildə birgə gələ bilirsə, belə konstruksiya sərbəst söz birləşməsi hesab edilir. Halbuki qismən idiomatik söz birləşmələrdə dəyişmək imkanı yoxdur. Başqa sözlə desək, M.Benson, E.Benson və R.İlson bir-biri ilə təkrar birgə gələn və ya ünsürləri bir-birindən asılı olan söz ardıcılıqlarını qismən idiomatik söz birləşməsi sayırlar. Onlar söz birləşmələrini həmçinin iki qrupa – leksik söz birləşmələri və qrammatik söz birləşmələrinə bölürlər. Qrammatik söz birləşmələri elə birləşmələrdir ki, isim, sifət və fel kimi bir əsas söz və bir önlük, ya infinitiv və ya budaq cümlə kimi qrammatik konstruksiyadan ibarət olsun. Əksinə, leksik söz birləşmələrində, adətən, önlük, infinitiv və ya budaq cümlə yoxdur və bu birləşmələrin ümumi quruluşu isim, sifət, fel və zərfdən ibarət olur. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bu baxışlarda nəzərə çarpan cəhət budur ki, söz birləşmələri bir-birinin yanında duran sözlərin mənasının nəzərə alınması yolu ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, bəzi sözlər, müəyyən sözlər ilə birgəgəlmək üçün tendensiyaya malikdir. Əslində məna baxışlarındakı əsas fərqləri əsasları müxtəlif söz birləşmələrinin təsnifində və izahı üsulunda axtarmaq lazımdır. Söz birləşmələrinə semantik, semantik-funksional, semantik-qrammatik baxışlar bir-birinin yanında duran və statistik üsullardan istifadə edilməklə tərfi verilən və araşdırılan sözlərin təkrarlanmasına əsaslanan, statistik baxışdan fərqlənir. Demək olar ki, Qərb dilçlik ədəbiyyatında söz birləşməsi haqqında vahid bir tərif olmasa da, onun ümumi xüsusiyyətlərinin bəzisini qeyd etmək olar :

- 1) söz birləşmələri şərtidir.
- 2) söz birləşmələri xüsusi bir sahəyə aiddir.
- 3) söz birləşmələri təkrar olunan konstruksiyalardır.
- 4) söz birləşmələri əlaqəli leksik salxımlardır¹.

“**Türkologiyada söz birləşməsi nəzəriyyəsi**” adlanan ikinci fəsildə XI əsrdən bu günə qədər Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin öyrənilməsi izlənilir. İlk mərhələsi Xətib Təbrizi (XI əsr) və Cəmaləddin Mühənnə (XIV əsr) ilə başlayan Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin öyrənilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan dilçiliyinin ikinci mərhələsinin (XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri) ən görkəmli nümayəndəsi Mirzə Kazımbəydir. M.A.Kazımbəyin

¹Smadja F. Retrieving collocations from text: X tract. London, Harper Collins, 1993, pp.87-88.

Azərbaycan dilinin ilk qrammatika kitabı sayılan "Грамматика турецко-татарского языка" kitabında söz birləşmələrinə aid bir sıra qeydlərə rast gəlinir. O, söz birləşmələrinin tam və sistemli təhlilini verməsə də, bu haqda qiymətli fikirlər söyləyərək, eyni zamanda söz birləşmələrinin genişlənərək silsilə təşkil edə bildiyini qeyd edir və dildə ikisözlü birləşmələrlə yanaşı, çoxsözlü birləşmələrin də olduğunu göstərir, söz birləşmələrini cümlələrdən fərqləndirir. Lakin M.A.Kazımbəy söz birləşmələrini ayrıca mövzu olaraq araşdırmır¹.

XX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərinə qədər yazılmış məktəb qrammatikalarında söz birləşmələri ayrıca mövzu kimi verilməmişdir. Bu dövrdə söz birləşmələri sintaksisə deyil, morfolojiyaya daxil edilir. Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin mühüm sintaktik vahidi olan söz birləşmələrinə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadənin 1946-cı ildə yazdığı "Azərbaycan dilinin sərfi" adlı məktəb dərsliyində rast gəlirik. Burada ilk dəfə olaraq "söz birləşmələri" terminindən istifadə edilir, söz birləşmələri ən az iki sözün birləşməsi kimi göstərilir².

Azərbaycan dilçiliyində uzun müddət yalnız ismi birləşmələr söz birləşmələri kimi qəbul edilmişdir. Bu məsələyə münasibət keçən əsrin 60-cı illərindən sonra dəyişmişdir. Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir formalaşmışdır ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi əmələ gətirə bilməz. Söz birləşməsi tammənəli sözlərin məna və qrammatik əlaqəsindən yaranır.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, əsasən, leksik-qrammatik cəhətdən öyrənilmiş, sonralar isə leksik-semantik baxımdan da qiymətləndirilmişdir.

Leksik-semantik əlaqə baxımından söz birləşmələri sərbəst və sabit olmaqla iki böyük qrupa ayrılır.

Sabit söz birləşmələri sintaktik cəhətdən sərbəst söz birləşmələrinə bənzəyir, belə ki, hər iki, birləşmə bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Lakin ifadə etdikləri məna baxımından bunlar arasında fərq vardır. Belə ki, sərbəst söz birləşmələrinin mənası tərkibindəki sözlərin ümumi mənasından yarandığı halda, sabit söz birləşmələrinin mənası daxilindəki sözlərin ümumi mənasından deyil, tərkibindəki sözlərin az və ya çox dərəcədə bir-biri ilə qaynaıyb-qarışması nəticəsində yaranır. Bununla bağlı

¹ Казем-бек М.А. Грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1939, с.23.

²Şirəliyev M.Ş., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə (Sintaksis). Bakı, 1951, s. 79.

olaraq, sabit söz birləşmələri dildə lüğəti vahidlər olaraq çıxış edir və buna görə də dildəki sabit söz birləşmələrindən hazır şəkildə istifadə edilir. Lakin sərbəst söz birləşmələri tam sintaktik səciyyəyə malik olduqlarından dildə hazır şəkildə mövcud olmayıb, fikir mübadiləsi zamanı yaranır. Bundan əlavə sabit söz birləşmələri qrammatika, dil tarixi, semasiologiya, lüğət tərkibi, üslubiyatla sıx bağlıdır. H.A.Bayramov sabit söz birləşmələrinin dilin lüğət tərkibindəki yerindən bəhs edərək yazır ki, sabit söz birləşmələri dilin lüğət tərkibinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir, fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsinə xidmət edir, fikrin bu və ya başqa üslubi çalarlıqla deyilməsində zəruri rol oynayır. O, "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanı, eləcə də klassik ədəbiyyat nümunələrinə müraciət edir, atalar sözlərində sabit söz birləşmələrinin geniş şəkildə işləndiyinə işarə edərək, bu birləşmələrin qədim tarixə malik olduğunu sübut edir. O belə bir fikir irəli sürür ki, sabit söz birləşmələri qədim tarixə malik olsalar da, əsasən, dilin təşəkkül tapmasından müəyyən qədər sonra yaranmağa başlamışdır. Çünki dilin ilkin formalaşması mərhələsində sözlər nominativ mənada işlədilmiş, sabit söz birləşmələrinə ehtiyac olmamışdır. Lakin zaman keçdikcə dillərin inkişafının nəticəsi olaraq sərbəst söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması, sözlərin məcazi mənaları da işlədilməsi prosesi gedir, sərbəst birləşmələr əsasında sabit birləşmələr yaranır. O, bu fikrə gəlir ki, Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələrinin çox hissəsi fikir mübadiləsi zamanı nitq prosesində tez-tez işlədilən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. H.A.Bayramov sabit söz birləşmələrinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək, onların böyük bir hissəsinin nominativ mənali sözlər kimi işlədildiyini, mənaca müxtəlif nitq hissələrinə uyğun olduğunu və beləliklə də, sabit söz birləşmələrinin həm morfolojiya, həm də sintaksislə üzvü şəkildə bağlı olduğunu bildirir. Bu baxımdan da o, Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələrinin bu dilə məxsus qrammatik kateqoriyalara əsasən təsnif edilməsinin və hər bir kateqoriyaya daxil olan birləşmə qruplarının quruluşca növlərini tanımağın zəruriliyini göstərir. Buna əsasən də, sabit söz birləşmələrini ismi sabit söz birləşmələri və feli sabit söz birləşmələri deyərək iki qrupa ayırır.¹

Y.Seyidov sabit birləşmələrin dilin tarixi inkişaf prosesində yarandığını, sərbəst birləşmələrin isə keçici xarakterli olduğunu qeyd edir. Y.Seyidov növlərinə görə söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ olaraq iki yerə ayırır. Predikativ və qeyri-predikativ söz birləşmələrindən

¹ Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. EA-nın nəşri, Bakı, 1961, s.112-114.

bəhs edərkən, predikativ söz birləşmələrini söz birləşmələrinə daxil etmir, onun fikrincə, "predikativ birləşmə" və "cümlə" eyni sintaktik kateqoriyanın müxtəlif adlarıdır.¹

Y.Seyidov "Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında söz birləşmələrinin quruluşca bölgüsünü verərək, vaxtilə M.A.Kazımbəyin dildə ikisözlü birləşmələrlə yanaşı, çoxsözlü birləşmələrin də olduğu fikrini inkişaf etdirir. Digər dilçilərin bu məsələ ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirərək belə bir fikir söyləyir: "Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olmaqla bölgüsündə heç bir başqa cəhəti nəzərə almadan sözlərin miqdarına əsaslanmaq, ikisözlü birləşmələri sadə və iki sözdən artıq birləşməni isə mürəkkəb söz birləşməsi adlandırmaq lazımdır"².

Y.Seyidov eyni zamanda söz birləşmələrinin cümlədəki mövqeyini də tədqiq edir. O, bu mövzu ilə bağlı aparılmış tədqiqatları nəzərdən keçirərək yazır ki, "... qrammatik cəhətdən o birləşmələrin tərəfləri cümlə üzvləri kimi götürülə bilər ki, onlar arasında birtərəfli tabelilik əlaqəsi olsun, məsələn, birinci növ təyini söz birləşmələrində olduğu kimi. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfə tabe olur, ikinci tərəfi izah edir. Ona görə də onun tərəfləri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü ola bilər"³.

Beləliklə Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, əsasən, tabelilik əlaqəsi ilə yaranan birləşmələr kimi qəbul edilir, söz birləşmələrinin tərəfləri arasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri fərqləndirilir.

Bir qayda olaraq, yalnız tabelilik əlaqəli birləşmələrin söz birləşməsi kimi qəbul edilməsi həm də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan dilçiliyi sovetlər dönməsində rus dilçiliyi ilə bağlı olaraq inkişaf etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri sözlə cümlə sərhədində yerləşən vahid kimi qəbul edilir, söz birləşməsi və cümlə, söz birləşməsi və qoşa sözlər, söz birləşməsi və mürəkkəb idarə adları arasındakı münasibətlər fərqlənir. Həmçinin Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir formalaşmışdır ki, söz birləşmələrində iki cəhəti, yəni onların malik olduğu daxili mahiyyəti təşkil edən obyektin əlaqələri və onların əlaqələnməsinin xarici – formal xüsusiyyəti nəzərə almaq lazımdır.

Demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, əsasən, tabeəddi tərəfinə görə təsnif edilir və bu baxımdan üç qrupa ayrılır: ismi birləşmələr, feli birləşmələr və zərf birləşmələri. İsmi birləşmələr təyini söz

¹ Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə, I cild, Bakı, 2006, s.156-157.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. AMEA nəşri, II hissə, Bakı, 1959, s.151.

³ Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə, I cild, Bakı, 2006, s.427.

birləşmələri və qeyri-təyini söz birləşmələri olmaqla iki qrupa ayrılır, təyini söz birləşmələrinin üç növü fərqləndirilir. Təsriflənməyən fellərin müəyyən sintaktik əlaqə vasitəsi ilə ayrı-ayrı sözləri öz ətrafında toplayaraq əmələ gətirdiyi sintaktik vahidlər feli söz birləşmələri hesab edilir. Feli söz birləşmələrinin əsas, yəni ikinci tərəfi məsdər, feli sifət və feli bağlama ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyində bəzən tabelilik və tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri bir-birindən fərqləndirilir və həmçinin mürəkkəb söz birləşmələri və təktərəfli söz birləşmələri də fərqləndirilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri təkcə əsas tərəfin ifadəsinə görə deyil, həm də birləşmənin tərəfləri arasındakı tabelilik əlaqələrinə görə də təsnif edilmişdir.

« **İngilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin müqayisəli tədqiqi** » adlı üçüncü fəsil özlüyündə 2 yarım fəslə ayrılır.

1-ci yarım fəsil “**İngilis və Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin müqayisəsi**” adlanır. Göründüyü kimi, bütün Qərb dilçiləri arasında ümumi olan problem qrammatik söz birləşmələrinin nəzərə alınmamasıdır və bu məsələ ilk dəfə olaraq M.Benson, E.Benson və R.İlson tərəfindən aydın bir şəkildə ortaya qoyuldu. Məlum olduğu kimi, M.Benson, E.Benson və R.İlson söz birləşmələrini araşdırarkən dilin qrammatik quruluşundan da bəhs ediblər və onları qrammatik söz birləşməsi sayırlar. Həmçinin Qərb dilçiliyində, Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq, sərbəst söz birləşməsi geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb dilçiliyində söz birləşmələrini araşdırmaq və təhlil etmək üçün böyük dil mətnləri, yəni korpuslardan istifadə olunur. M.Stubbsun fikrincə, ana dilini bilən fərdlərin dil intuisiyası söz birləşmələrini araşdırmaq üçün etibarlı mənbə deyil. Çünki onlar əksər hallarda məhdud sayda nümunələr verir və digər tərəfdən, söz birləşmələrinin təkrarlanma miqdarını bilmirlər. Buna görə də korpuslar söz birləşmələrini araşdırmaq üçün münasib mənbədir. Dilin araşdırılmasında korpuslar və ya böyük dil mətnlərindən istifadə edilir. XX əsrin son onilliklərində bunların hazırlanması, onların istifadə edilməsi və təhlili yeni bir elmi sahə olan korpus dilçiliyini əmələ gətirmişdir.¹ Korpuslar bir yazarın və ya yazarların əsərləri məcmusundan təşkil edilir. Hətta bu zaman müəyyən bir tarixi dövrə aid müxtəlif səpkiləri olan xüsusi qəzet mətnləri

¹ Stubbs R. Text and corpus analysis. Oxford, Blackwell, 1995, p.6.

və ya xəbərlər də nəzə alınır. Korpuslardan dilçilik təhlilləri və təriflərində istifadə edilir. Korpuslardan müəyyən səbəb və məqsədlərlə istifadə edilir. Bu məsələ öz növbəsində korpusların hazırlanmasına, onların ölçüləri və növünə təsir göstərir. Korpusların bəziləri bütövlükdə dilin xüsusiyyətlərini göstərmək, həmçinin leksika və qrammatika kimi müxtəlif dil səviyyələrinin araşdırılması üçün istifadə edilir. Digər tərəfdən, bəzi korpuslar lüğətlərin hazırlanması və ya müxtəlif coğrafi, ictimai və tarixi mövqelərdəki dil fərqlərini araşdırmaq üçün istifadə edilir. Sırf olaraq dil mətnlərindən təşkil olunmuş və tədqiqatçıya sözlər, qrammatika və ya bir dilin strukturu ilə bağlı suallara cavab verməkdə kömək edən korpuslara ümumi korpuslar deyilir. Bu növ korpuslar vasitəsilə müxtəlif dil səpkiləri haqqında məlumat əldə etmək və həmçinin danışmaq və yazı surətlərini əldə etmək mümkündür. Başqa növ korpuslar ixtisas korpusları adlandırılır. Bu korpuslar xüsusi dil məsələlərinin araşdırılmasında, həmçinin ixtisas dilinin, məsələn, kompüterə məxsus olan dilin formalaşmasında istifadə edilir. Korpusların həcmünün artırılması ilə söz birləşmələri haqqında daha dəqiq bilgiler almaq mümkündür. M.Barekma "Braunun" bir milyon söz olan korpusu ilə "Birmənqamın" iyirmi milyonluq korpusunu müqayisə etməklə göstərir ki, korpusun həcmünün artması ilə xüsusi bir vəziyyətin aşkara çıxmasının, təkrarlanmasının bir neçə dəfə artması mümkündür. Məsələn, "strong tea" (tünd çay) söz birləşməsi iyirmi milyon söz olan korpusda 25 dəfə və bir milyon söz olan korpusda isə 3 dəfə işlənmişdir. M.Barekma belə bir nöqtəyə də işarə edir ki, sintaktik korpusun həcmi ilə yanaşı, sintaktik korpusun növü də bəzi söz birləşmələrinin araşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bəzi söz birləşmələri daha çox texniki mətnlərdə müşahidə edilir və digər dil mətnlərində onları tapa bilmək ehtimalı azdır.¹

Korpuslar təcrübəyə əsaslanır və onların köməyi ilə özünəməxsus qrammatik, fonetik, leksik və nitq xüsusiyyətləri göstərmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, korpuslar birdilli, ikidilli və çoxdilli ola bilər. Paralel korpuslar adlandırılan ikidilli və çoxdilli korpuslar dedikdə tərcümə ediləcək mətnin dili və onun tərcümə edildiyi dil nəzərdə tutulur. Məsələn, ingiliscə mətn və onun Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi. Belə korpuslar iki və bir neçə tərcümə mətni arasındakı oxşarlıq və fərqləri araşdırmaq üçün olduqca faydalı və etibarlıdır.

¹ Barkema H. Idiomaticity in English NPs. Amsterdam, Rodopi, 1993, p.15.

Eyni zamanda söz birləşmələrini araşdırmaq və tapmaq üçün də tərcümə meyarları, təkrarlanan və paralel korpusdan istifadə etmək olar. Bu tədqiqatda da göstərilən meyarlardan, yəni ingiliscə bədii mətnlər və onların tərcüməsinin məcmusundan ibarət olan paralel korpuslardan tərcümə və təkrarlanan söz birləşmələrinin araşdırılması üçün istifadə edilmişdir. Qeyd edək zəruridir ki, korpusların tədqiq edilməsindən dil öyrənilməsi, dil tədrisi və tərcümədə əsas rol oynayan məlumatlar əldə etmək olar. Digər tərəfdən, korpusların hazırlanması və statistik vasitələrdən istifadə edilməsi ilə nəinki lazım olan biliklər əldə etmək, hətta bu yeni biliklərə əsaslanaraq nəzəriyyələr də söyləmək olar¹.

Azərbaycan dilçiliyində də söz birləşmələrinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Tədqiqatlarda söz birləşmələri daha çox leksik-qrammatik cəhətdən öyrənilmişdir (Y.Seyidov, H.Mirzəzadə və s.). Lakin son onillikdəki tədqiqatlarda müəyyən qədər dəyişiklik əmələ gəlmiş və söz birləşmələri leksik-semantik baxımından da dəyərləndirilməyə başlamışdır (C.Muradov). N.Ç.Vəliyeva söz birləşmələrinin struktur-semantik xasiyyətlərini araşdırmışdır. Q.Ş.Kazımov söz birləşmələrində leksik-semantik xüsusiyyətlərdən bəhs edir. G.Əliyeva söz birləşmələrinin omonimliyini tədqiq etmişdir. Məlum olduğu kimi, Qərb dilçiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinə semantik-funksional, statistik və semantik-qrammatik baxışlar ayrıca istiqamətə çevrilməmişdir və ən çox leksik-qrammatik və leksik-semantik baxışlardan istifadə olunmuşdur. Digər diqqəti cəlb edən başqa bir məsələ isə Azərbaycan dilçiliyində tərcümə və dil öyrənilməsində mühüm rolunu oynayan korpusların indiyə qədər öyrənilməməsidir.

Fikrimizcə, korpusların ətraflı araşdırılması həm tərcümələrin keyfiyyətinə təsir edə, həm də xarici dillərin daha dərinə və incəliklərinə qədər öyrənilməsinə kömək edə bilər. Azərbaycan dilçiliyində qrammatik söz birləşmələri nəzərə alınmır söz birləşməsi elə bir sintaktik vahid hesab edilir ki, o, ən azı iki əsas nitq hissəsindən ibarət olmalıdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində iki və daha artıq sözün atributiv əlaqə zəminində birləşməsindən əmələ gələn dil vahidi söz birləşməsi adlandır. Belə dil vahidlərində iki şərt ödənilmiş olmalıdır.²

¹Kennedy A.R. Lexis in contrast: Corpus-based approach. Oxford, Blackwell, 2000, p.11.

² Türksevar O. İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri). Bakı, Qismət, 2007, s.341-342.

1) İki və daha çox sözün birləşməsi nəticəsində alınmış dil vahidinin, yəni söz birləşməsinin malik olduğu nominativ məna həyat həqiqətlərinə uyğun olmalıdır. Məsələn “gözəl qadın” və ya “məktub yazmaq” və s. İngilis dilində isə formal olaraq malik olduğu nominativ məna obyektiv həqiqətlərə uyğun gəlməyən aşağıda təqdim edilmiş tipli söz birləşmələri düzəltmək olar: “black sun” (qara günəş) və ya “eatable novel” (yeməli roman) və s. «İngilis dilində bu birləşmələr **free combination/weak collocation** (sərbəst tərkibi/zəif söz birləşməsi) adlanır»¹.

2) Dildə iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olan vahidləri söz birləşməsi adlandırmaq üçün vacib olan şərtlərdən ikincisi isə söz birləşmələrinə daxil olan sözlərin dilə xas olan dil qəlibləri (patterns) əsasında sıralanması və onların müəyyən sintaktik əlaqə zəminində birləşməsidir. Məsələn, “sensible proposal” (ağıllı təklif) və ya “a beautiful woman” (gözəl qadın) birləşməsi əvəzinə “proposal sensible” (təklif ağıllı) və ya “a woman beautiful” (qadın gözəl) demək mümkün deyil. Bu şərt həm Qərb, həm də Azərbaycan dilçiliyində əsas amillərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşməsinin bir vahid olaraq hüdüdləşdirilməsi başqa bir məsələdir. Qeyd edilmiş nəzəriyyələr göstərir ki, Azərbaycan dilçilərinə görə, yalnız ən azı iki əsas nitq hissəsinə daxil olan birləşmədən ibarət olan tərkiblər söz birləşməsi adlandırıla bilər, halbuki ingilis dilçiliyində qrammatik vahidlərinin birləşməsindən ibarət olan tərkiblər də söz birləşməsi adlandırıla bilər. Buna görə də ingilis dilçiliyində qrammatik söz birləşməsi ilə leksik söz birləşməsi bir-birindən fərqləndirilir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, söz birləşməsinin araşdırılmasında söz birləşmələrini təşkil edən vahidlərin mənasına və məna şəffaflığına diqqət etmək və qrammatik meyarları nəzərə almaq lazımdır. Ümumi məfhumu dildə yaradıcı vahidlərin mənasından müəyyən etmək mümkün olmayan tərkiblərdə heç bir dəyişiklik etmək mümkün olmadıqda onları "idiomatik adlandırılır. Məsələn, «"by and large" (üstəlik) , "kick the bucket" (ölmək) və ya "high tea" (ingilislərdə ənənəvi olaraq saat 16⁰⁰-da olan çay dəsgahı). "To buy a house"(ev almaq) kimi sərbəst birləşmələr/sərbəst tərkiblər isə (free combination) məna baxımından tamamilə şəffafdır, başqa sözlə desək, burada leksik vahidlərin hər biri özünün əsl mənasında işlədilmişdir və

¹Lewis D. Patterns and meanings. London, Longman, 2004, p.56.

grammatik cəhətdən məhsuldardır, yəni bir çox birləşmələrdə "buy" felindən istifadə edilə bilər (to buy a book/kitab almaq ; to buy a car / maşın almaq və s.). İngilis dilində sərbəst söz birləşmələri, **weak collocation**/zəif söz birləşmələri adlanır. Bunu da qeyd etməliyik ki ingilis dilində sərbəst söz birləşməsi Azərbaycan dilində olduğu kimi, geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir; sözlər yalnız ingilis dilinin ümumi sintaktik qaydaları əsasında bir-birinin yanında gəlir və onlarda ünsürlərin dəyişdirilməsi və proqnozlaşdırılması mümkündür. Lakin bir sabit və təkrar olan ardıcılıq olan "pay attention" (diqqət etmək) kimi ifadə və onun mənası yaradıcı vahidlər vasitəsilə qismən müəyyən ola bilər, çünki "diqqət" (attention) sözü özünün əsl mənasında istifadə edilmişdir, amma "pay" feli özünün əsl mənasında işlədilməmişdir; çünki onun əsl mənası "ödəmək"dir. Lakin bu söz "attention" sözü ilə işlədildiyindən özünün əsas mənasından fərqli mənə qazanmışdır, yəni "etmək" mənasında işlədilmişdir. Belə söz birləşmələri ingilis dilində "qismən idiomatik söz birləşmələri" adlanır. Həmçinin bu tərkibdə dəyişmək və proqnozlaşdırmaq imkanı da yoxdur və bu ardıcılıqların başqa dilə tərcüməsi onların şərtiliyi ilə müəyyən olur. Göründüyü kimi, Qərb dilçiliyində, söz birləşmələri ətrafında aparılmış tədqiqatların çoxu bu növ söz birləşmələri haqqındadır. Başqa bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün Qərb dilçiləri arasında ümumi olan problem grammatik söz birləşmələrinin, əsasən, nəzərə alınmamasıdır və bu məsələ ilk dəfə olaraq M.Benson, E.Benson və R.İlson tərəfindən aydın bir şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Bir çox dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində leksik söz birləşmələri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparıldığını nəzərə almaqla, bu tədqiqat işində Azərbaycan dilində grammatik söz birləşmələri M.Benson, E.Benson və R.İlson tərəfindən irəli sürülmüş çərçivə əsasında araşdırılır. Müqayisə zamanı ingiliscə bədii mətnlər, onların tərcüməsinin məcmusundan ibarət olan, yəni paralel korpusların və ən çox təkrarlanan strukturların əsasında söz birləşmələrindən istifadə edilmişdir, çünki söz birləşmələrini araşdırmaq və tapmaq üçün tərcümə meyarları, təkrarlanan və paralel korpuslardan istifadə etmək ən uyğun yoldur .

III fəslin 2-ci yarım fəslə isə **Morton Benson, Evelin Benson və Robert İlsonun grammatik söz birləşmələri nəzəriyyəsinin Azərbaycan dilinə tətbiqi məsələlərinə** həsr olunur. Müqayisələr daha çox ingilis və Azərbaycan dillərində olan bədii mətnlərdən seçmələr əsasında aparılaraq və söz birləşmələrinin yaranmasındakı eyni və fərqli istiqamətlər göstərilmişdir.

M.Benson, E.Benson və R.İlsonun fikrincə, söz birləşmələri iki əsas

qrupa ayrılır: qrammatik söz birləşmələri və leksik söz birləşmələri. Dissertasiyanın məqsədlərindən biri, qrammatik söz birləşmələrinin araşdırılmasıdır, yəni, burada ingilis və Azərbaycan dillərində qrammatik söz birləşmələri müqayisə edilir.

Qrammatik söz birləşmələri əsas sözdən (isim, sifət, fel) və önlükdən ibarət olan söyləm, ya məsdər və ya budaq cümlədən ibarət olan qrammatik quruluşdur. M.Benson və əməkdaşları qrammatik söz birləşmələrini səkkiz əsas tipə bölürlər. Tiplər Q₁, Q₂, Q₃ və s. şəkildə verilir.

Q₁: Q₁ söz birləşmələri isim və önlüklü birləşmələrdən ibarətdir, yəni isim+önlük. İngilis dilinin “isim+önlük” birləşməsi, Azərbaycan dilində “-hal şəkilçiləri, hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlər və ya qoşma+isim” tərkibində ifadə olunur.

Misallar: “a delegate from” (J.Joyce)- dən/dan nümayəndə (Ə.Nicat). “Extract from”- dan/dən çəkmək (V.A.Gambarov).

Q₂: Q₂ söz birləşmələri to+ infinitivdən ibarətdir və isimdən sonra işlənir, yəni isim+to+infinitiv. Demək olar ki, bu qrammatik söz birləşməsi Azərbaycan dilində “məsdər+ isim” kimi tərcümə olunur. Misallar: “Pillar made a promise to find the map”(E.Hemingway)- Pillar xəritəni tapmağı vəd etdi (H.Hacıyev). “It is a policy to interfere” (J.Joyce)- Müdaxilə etmək də bir siyasətdir (Ə.Nicat).

Q₃: Q₃ qrammatik söz birləşmələri nisbi that bağlayıcısı ilə asılı edilir. Azərbaycan dilində bu qrammatik söz birləşmələri, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlələr vasitəsilə tərcümə olunur. Beləliklə, ingilis dilinin “isim+ that+ budaq cümlə” tərkibi Azərbaycan dilində, “isim+ (ki bağlayıcısı) + budaq cümlə” şəklində ifadə olunur.

Misallar: “It is a truth that every season is beautiful”- Bir həqiqətdir ki, hər bir fəsil özünə görə gözəldir (K.Y.Vitalyevna).

“There are books that you have always wanted to read” - Kitablar var ki, siz onları həmişə oxumaq istərdiniz (K.Y.Vitalyevna).

Q₄: Q₄ söz birləşmələri önlük+isim birləşmələrindən ibarətdir ki, Azərbaycan dilində isim+hal şəkilçiləri və ya qoşma tərkibində ifadə olunur. Misallar: “in advance” (E.Hemingway)- öncədən (H.Hacıyev).

“On the border” (E.Hemingway)- sərhəddə (H.Hacıyev).

Q₅: Q₅ söz birləşmələri sifət+önlük birləşmələridir. Azərbaycanca tərcümə olunmuş nümunələr göstərir ki, ingilis dilinin sifət+önlük qrammatik söz birləşməsi Azərbaycan dilində ya təkə hal şəkilçiləri və ya qoşma+sifət şəklində işlənir.

Misallar: “afraid of” (E.Hemingway)- dən/dan qorxmış (H.Hacıyev).

“Translated from”-dən/dan tərcümə edilmiş (K.Y.Vitalyevna).

Q₆: Q₆ söz birləşmələri predikat sifətlə izlənen to+infinitivdən ibarət olur ki, Azərbaycan dilində, “məsdər+ predikativ sifət” kimi verilə bilər. Misallar: “It is fun to have holiday”-Tətilərdə olmaq maraqlıdır (K.Y.Vitalyevna). “It is difficult to obtain whiskey” (J.Joyce)- Viski tapmaq çətinidir (Ə.Nicat).

Q₇: Q₇ sifətləri “that” bağlayıcı budaq cümlə ilə işlənə bilər, yəni, sifət+ “that”+ budaq cümlə. Bu nümunə Azərbaycan dilində, “sifət+ ki bağlayıcısı)+budaq cümlə” kimi işlənir və budaq cümlə sadə cümlələr kimi tərcümə olunur. Misallar:“I’m glad that you agree”(E.Hemingway)- Şadam ki, mənimlə razısan (H.Hacıyev).“I am certain that you will find it”(P.Coelho)- Əminəm ki, tapacaqsan (İ.Niftəliyev).

Q₈ söz birləşmələri A-dan S-ə qədər böyük hərflərlə verilmiş 19 ingilis fel nümunələrindən ibarətdir. Onların təsviri aşağıda verilir.

A. A nümunəli fellər dativ hərəkət transformasiyasına yol verir, önlüksüz vasitəli tamamlıq, vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl işlənir. Azərbaycan dilində, əsasən, bu nümunələr ingilis dilinə tərcümə edilir, yəni, əvvəl önlüksüz vasitəli tamamlıq tərcümə olunur. Misallar: “I’ll send you the bicycle” (P.Coelho)- Sənə velosipedi göndərəcəyəm (A.Asłanı). “They gave the candidates a check” (J.Joyce)- Onlar namizədlərə çek verdilər (Ə.Nicat).

B. B nümunəli fellər təsirlidir. Onların vasitəli tamamlığı olduqda, “dativ” hərəkət transformasiyasına yol verilmir, və vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan (adətən canlı) önə keçir, “to” hissəciyi atılır. İngilis dili kimi, Azərbaycan dilində də bu nümunələrdə, vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan əvvəl işlənir yəni vasitəsiz tamamlıq+ vasitəli tamamlıq + təsirli fel. Misallar: “Robert returned the vegetables to him” (J.Joyce)- Robert tərəvəzi ona qaytardı (Ə.Nicat). “The spy had returned reports to his boss” (J.Joyce)- Casus məlumatları bossa qaytarmışdı (Ə.Nicat).

C. C nümunəsində, “for” önlüyü ilə işlənen təsirli fellər dativ hərəkət transformasiyasına yol verir, yəni “for” önlüyü işlənmir və adətən, canlı olan vasitəli tamamlıq vasitəsiz tamamlıqdan önə keçir. İngilis dilinin təsirli fel+önlüksüz vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq, Azərbaycan dilində isə vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq+ təsirli fel tərkibi istifadə olunur. Misallar: “He bought Mike a car” (J.Joyce)- O, Mayka maşın aldı (Ə.Nicat).“Maria cooked us some food” (J.Joyce)- Mariya bizə bir az yemək bişirdi (Ə.Nicat).

D. Bu nümunədə fel söz birləşməsini uyğun önlük ilə yaradır. İngilis dilinin “fel+önlük” Azərbaycan dilində ya “-hal şəkilçiləri və ya qoşma +fel” şəklində işlənir. Misallar: “differ from”- dən/dən fərqlənmək

(K.Y.Vitalyevna). “Copy from”- dən/dan köçürmək (V.A.Gambarov).

E. Bu nümunədə ikinci fel to+infinitiv izlənilir. İngilis dilində “fel+to+infinitiv” konstruksiyası, Azərbaycan dilinə “məsdər+fel” konstruksiyası kimi tərcümə edilir. Misallar: “I began to make some money” (P.Coelho)- Pul qazanmağa başladım (İ.Niftəliyev). “I need to sell some wool” (P.Coelho)- Bir az yun satmaq istəyirəm (İ.Niftəliyev).

F. Bu nümunəyə az saylı “to” hissəciksiz infinitivlə izlənen fellər daxil edilir; demək olar ki, ingilis dilinin əksinə olaraq, Azərbaycan dilində “to” hissəciksiz infinitiv əvvəl işlənir. Misallar: “She will cry”- O, ağlayacaq (K.Y.Vitalyevna). “I will prove it”- Mən bunu sübut edəcəyəm (V.A.Gambarov).

G. Bu nümunədə, fellər – ing morfemli ikinci bir fellə izlənilir. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində cerund məsdər kimi tərcümə olunur və əsas feldən əvvəl işlənir. Misallar: “He hates flying”- O, təyyarə ilə uçmağı sevmir (K.Y.Vitalyevna). “He started smoking a few years ago” (P.Coelho)- O, bir neçə il öncə siqaret çəkməyə başladı (A.Asłani).

H. Bu nümunədə təsirli fellər tamamlıq və “to” hissəcikli infinitivlə izlənilir. İngilis dilin “təsirli fel+tamamlıq+to+ infinitiv” konstruksiyası Azərbaycan dilində “tamamlıq+ infinitiv+təsirli fel” konstruksiyası şəklində ifadə olunur. Misallar: “Pillar asked John to help us” (E.Hemingway)- Pillar Condan bizə kömək etməyi xahiş etdi (H.Hacıyev). “They forced him to tell the truth” (E.Hemingway)- Onlar onu həqiqəti söyləməyə məcbur etdilər (H.Hacıyev).

I. Bu nümunədə təsirli fellər vasitəsiz tamamlıq və “to” hissəciksiz infinitivlə işlənir. İngilis dilinin qrammatik söz birləşməsi “təsirli fel+tamamlıq+to hissəciksiz infinitiv”, Azərbaycan dilində “tamamlıq+məsdər/feli sifət+ təsirli fel” konstruksiyası kimi verilir. Misallar: “They made us get up early”- Bizi səhər tezdən durmağa məcbur etdilər (K.Y.Vitalyevna). “I had the travel agent reserve my tickets”- Mən səyahət agentini mənim üçün bilet saxlamağa məcbur etdim (K.Y.Vitalyevna).

J. Bu nümunədə fellər tamamlıq və -ing fel forması ilə izlənilir. Bu qrammatik söz birləşməsi, Azərbaycan dilində “tamamlıq+feli sifət+təsirli fel” şəklində işlənir. Misallar: “She felt her heart beating fast”(P.Coelho)- O, ürəyinin tez-tez vurduğunu hiss etdi (A.Asłani). “He heard Mary singing” (J.Joyce)- O, Mərinin oxuduğunu eşitdi (Ə.Nicat).

K. Bu nümunədə fellər yiyəlik halında əvəzlik və ya yönlük halında isimlə və cerundla izlənə bilər. Demək olar ki, ingilis dilinin “təsirli fel+iyəlik halı+fel+ing” konstruksiyalı qrammatik söz birləşməsi

Azərbaycan dilində “ismin yiyəlik halı+məsdər/feli sifət + təsirli fel” konstruksiyasında işlənir. Misallar: “I could understand his wanting to go” (J.Joyce)- Onun getmək istədiyini anlaya bildim (Ə.Nicat).

“She saw my playing chess” (J.Joyce)- Qız mənim şahmat oynamağımı gördü (Ə.Nicat).

L. Bu nümunədə fellər “that” bağlayıcısı ilə başlanan ismi budaq cümlə ilə izlənilir və Azərbaycan dilində “(tamamlıq)+ təsirli fel+(ki bağlayıcısı)+budaq cümlə” kimi işlənir. Misallar: “You shouldn’t forget that I am not stupid” (E.Hemingway)- Unutma ki, mən axmaq deyiləm (H.Hacıyev). “We know that he is a doctor”- Biz bilirik ki, o, həkimdir (K.Y.Vitalyevna).

M. Bu nümunədə, təsirli fellər vasitəsiz tamamlıqla və “to be” infinitivi ilə işlənir. Sifət ya keçmiş zaman feli sifəti və ya isim/əvəzliliklə izlənə bilər. Tərcümə edilmiş nümunələr göstərir ki, bu nümunə Azərbaycan dilində “vasitəsiz tamamlıq+ komplement+ feli sifət+ təsirli fel” konstruksiyası kimi işlənir. Misallar: “The evidence proved him to be guilty”(P.Coelho)- Dəlillər onun günahkar olduğunu sübut etdi (İ.Niftəliyev). “He knows me to be his friend”- O, mənim onun dostu olduğumu bilir (K.Y.Vitalyevna).

N. Bu nümunədə təsirli fellər vasitəsiz tamamlıqla işlənir və vasitəsiz tamamlıqdan sonra sifət ya keçmiş zaman feli sifəti və ya isim/əvəzlilik konstruksiyası ilə izlənə bilər və Azərbaycan dilində “vasitəsiz tamamlıq+komplement+təsirli fel” konstruksiyası ilə ifadə olunur. Misallar: “They painted the wall blue”- Onlar divarı mavi rənglədilər (K.Y.Vitalyevna). “They elected him president” (J.Joyce)- Onlar onu prezident seçdilər (Ə.Nicat).

O. Bu nümunədə təsirli fellər iki tamamlıq qəbul edə bilər, onların heç biri “to” və ya “for” önlüklü sözləmlə normal şəkildə işlənməz. Bu qrammatik söz birləşməsi Azərbaycan dilində “tamamlıq (1)+ tamamlıq (2) + təsirli fel” şəklində işlənir. Misallar: “She saved her son money” (P.Coelho)- Ana oğluna bir az pul yığdı (İ.Niftəliyev). “I baked him some potatoes”- Mən ona bir az kartof bişirdim (K.Y.Vitalyevna).

P. Bu nümunədə, təsirsiz, qayıdış və təsirli fellər zərfliliklə izlənilməlidir. Zərflilik zərfdən, önlüklü sözləmdən, ismi sözləmdən və ya budaq cümlədən ibarət ola bilər və Azərbaycan dilində zərflilik+fel konstruksiyası şəklində istifadə olunur. Misallar: “She said seriously”- O, ciddiyyətilə dedi (K.Y.Vitalyevna). “He asked suspiciously”- Şübhə ilə soruşdu (K.Y.Vitalyevna).

Q. Bu nümunədə fellər how (nə cür), who (kim), whom (kimi), which (hansı), when (haçan), where (hara), why(niyə) və whether (ya) sual

sözləri ilə izlənə bilər. Onların işləndiyi budaq cümlələr, əsasən, nominal wh-sual budaq cümlələri (sual əvəzlilikləri) adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, to+ infinitiv konstruksiyası, wh-sözlərlə izlənə bilər. İngilis dilinin “fel+wh-budaq cümlə” konstruksiyası Azərbaycan dilində “sual əvəzlilikləri+ məsdər/feli sifət + fel” kimi tərcümə olunur. Misallar: “The woman knew what the Egyptain Pyramids were” (P.Coelho)- Yaşlı qadın Misir ehramlarının nə demək olduğunu başa düşüb (İ.Niftəliyev). “I don’t know what alchemy is” (P.Coelho)- Mən kimyagərliyin nə demək olduğunu bilmirəm (İ.Niftəliyev).

R. Bu nümunədə hiss ifadə edən fellər - to look (görünmək), to seem (görünmək) və s. tipli bağlayıcı fellər əvvəldə gələn **it** yalançı (dummy) mübtədə ilə və ya to+ infinitiv və ya da “that” bağlayıcılı budaq cümlədə izlənilir. Demək olar ki , ingilis dilinin “it+ hiss ifadə edən və ya bağlayıcı fellər +that+budaq cümlə” konstruksiyası Azərbaycan dilinə “Ø+modal söz+feli tərkibli/feli tərkibsiz sadə cümlələr” konstruksiyası ilə tərcümə olunur. Həmçinin ingilis dilinin “it+ hiss ifadə edən fellər və bağlayıcı fellər+to+infinitiv” konstruksiyalı qrammatik söz birləşməsi Azərbaycan dilinə “Ø+modal söz+feli tərkibsiz sadə cümlə”şəklində tərcümə olunur. Misallar: “It seems that he has killed so many in the beginning” (E.Hemingway)- Görünür, müharibənin əvvəlində bu qədər adam öldürüb (H.Hacıyev).

“It seems to me to see Duran again” (E.Hemingway)- Elə bir, Dürana bir də görürəm (H.Hacıyev).

S. Bu nümunədə az miqdarda təsirsiz fel predikativ isimlə və ya predikativ sifətlə izlənə bilər və Azərbaycan dilində “predikativ isim/sifət+ təsirsiz fel” kimi ifadə olunur. Misallar: “She is strong and quick”- O, cəld və güclüdür (K.Y.Vitalyevna). “I feel nervous” (E.Hemingway)- Mən özümü əsəbi hiss edirəm (H.Hacıyev).

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Dilçilikdə söz birləşmələri ilə bağlı vahid baxış mövcud deyildir. Qərb dilçilərinin əsərlərində söz birləşmələri ilə bağlı dörd baxış fərqləndirilir:

a. Semantik baxış. Bu baxışa görə sözlərin yanaşı gəlməsi qrammatik xüsusiyyətlərlə yanaşı, məna cəhətləri ilə də əlaqədardır.

b. Statistik baxış. Bu baxış əsasında böyük dil mətnlərində bir-birinin yanında gələn sözlərin, yəni korpusların, təkrarlanmaların hesablanmasının köməyi ilə söz birləşmələri müəyyənləşdirilir.

c. Semantik-funksional baxış. Bu baxışda həm məna meyarı, həm də

yaradıcı söz vahidlərinin funksiyası nəzərə alınır.

d. Semantik-qrammatik baxış. Bu baxışa görə söz birləşmələrinin araşdırılması və bölgüsündə məna və qrammatik meyarlar vəhdətdə götürülməlidir.

2. Qərb dilçiliyində söz birləşmələri iki qrupa – leksik söz birləşmələri və qrammatik söz birləşmələrinə bölünür.

3. Qərb dilçiliyinin Azərbaycan dilçiliyindən fərqləndirən başqa bir cəhət burada sərbəst söz birləşmələrinin geniş şəkildə öyrənilməməsidir.

4. Qərb dilçiliyində söz birləşmələrini araşdırmaq və təhlil etmək üçün korpuslardan istifadə edilir.

5. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri, əsasən, leksik-qrammatik cəhətdən öyrənilmiş, sonralar isə leksik-semantik baxımdan da qiymətləndirilmişdir.

6. Qərb dilçiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinə semantik-funksional, statistik və semantik-qrammatik baxışlar ayrıca istiqamətə çevrilməmişdir.

7. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin korpus dilçiliyi baxımından öyrənilməsi həm tərcümələrin keyfiyyətinə təsir edə, həm də xarici dillərin daha dərinədən öyrənilməsinə kömək edə bilər.

8. İngilis dilində qrammatik söz birləşmələri Azərbaycan dilinə aşağıdakı modellərlə tərcümə edilə bilər.

Q1. İngilis dilində: Noun+ preposition- Azərbaycan dilində: Hal şəkilçiləri, və ya isim+ qoşma.

Q2. İngilis dilində: Noun+ to-infinitive- Azərbaycan dilində: Məsdər+ isim.

Q3. İngilis dilində: Noun+ that+ clause- Azərbaycan dilində: İsim+ (ki)+ budaq cümlə.

Q4. İngilis dilində: Preposition+ noun- Azərbaycan dilində: İsim+ hal şəkilçilər və ya isim+ qoşma.

Q5. İngilis dilində: Adjective+ preposition- Azərbaycan dilində: Hal şəkilçiləri və ya qoşma+ sifət.

Q6. İngilis dilində: Predicative adjective+ to-infinitive- Azərbaycan dilində: Məsdər+ predikativ sifət.

Q7. İngilis dilində: Adjective+ that+ clause- Azərbaycan dilində: Sifət+ (ki)+ budaq cümlə.

Q8,A. İngilis dilində: Transitive verbs that allow dative movement transformation- Azərbaycan dilində: Vasitəli tamamlıq+ vasitəsiz tamamlıq+ təsirli fel.

Q8,B. İngilis dilində: Transitive verbs that do not allow dative movement transformation, Azərbaycan dilində: Vasitəsiz tamamlıq+ vasitəli tamamlıq+ təsirli fel.

Q8,C. İngilis dilində: Transitive verbs used with “for” that allow dative movement transformation- Azərbaycan dilində: Vasitəli tamamlıq+ vasitəsiz tamamlıq+ təsirli fel.

Q8,D. İngilis dilində: Verb+ prepositon- Azərbaycan dilində: Hal şəkilçilər və ya qoşma+ fel.

Q8,E. İngilis dilində: Verb+ to-infinitive- Azərbaycan dilində: Məsdər+ fel.

Q8,F. İngilis dilində: Verb+ infinitive without “to” - Azərbaycan dilində: Məsdər+ fel.

Q8,G. İngilis dilində: Verb+ verb+ -ing- Azərbaycan dilində: Məsdər+ əsas fel.

Q8,H. İngilis dilində: Transitive verb+ object+ infinitive- Azərbaycan dilində: Tamamlıq+ məsdər+ təsirli fel.

Q8,I. İngilis dilində: Transitive verb+ object+ infinitive without “to” -Azərbaycan dilində: Tamamlıq+ məsdər/feli sifət+ təsirli fel.

Q8,J. İngilis dilində: Transitive verb+ object+ verb+ -ing - Azərbaycan dilində: Tamamlıq+ feli sifət+ təsirli fel.

Q8,K. İngilis dilində: Transitive verb+ possessive+ gerund- Azərbaycan dilində: Yiyəlik hal+ məsdər/feli sifət+ təsirli fel.

Q8,L. İngilis dilində: Transitive verb+ (object)+ that+ noun clause- Azərbaycan dilində: (Tamamlıq)+ təsirli fel+ (ki)+ budaq cümlə.

Q8,M. İngilis dilində: Transitive verb+ object+ infinitive “to be”+ complement (adjective/past participle/ noun/ pronoun) - Azərbaycan dilində: Vasitəsiz tamamlıq+ komplement+ feli sifət+ təsirli fel.

Q8,N. İngilis dilində: Transitive verb+ object+ complement (adjective/past participle/noun/pronoun)- Azərbaycan dilində: Vasitəsiz tamamlıq+ komplement+ təsirli fel.

Q8,O. İngilis dilində: Transitive verb+ object (1)+ object (2)- Azərbaycan dilində: Tamamlıq (1)+ tamamlıq (2)+ təsirli fel.

Q8,P. İngilis dilində: Verb+ adverbial- Azərbaycan dilində: Zərf+ fel.

Q8,Q. İngilis dilində: Verb+ wh-clause- Azərbaycan dilində: “sual əvəzliləri+ məsdər/feli sifət + fel”.

İngilis dilində: Verb+ wh+to infinitive clause - Azərbaycan dilində: sual əvəzliləri+ məsdər/feli sifət +fel.

Q8,R. İngilis dilində: Subject “it”+ linking verb+ to-infintive or that+

clause- Azərbaycan dilində: Ø+ modal söz+ feli tərkibli/feli tərkibsiz sadə və ya: Ø+ modal söz+ feli tərkibsiz sadə cümlə.

Q8,S,s. İngilis dilində: Intransitive verb+ complement (predicative noun or adjective)- Azərbaycan dilində: Predikativ isim/ sifət+ təsirsiz fel.

İngilis dilində qrammatik söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün təklif olunan modellərin 72 səhifə həcmində misallarla açıqlanması dissertasiyanı elmi istiqamətdə daha da mükəmməlləşməsinə yardım etmişdir.

Dissertasiyanın məzmunu iddiaçının müxtəlif jurnallarda çap etdirdiyi aşağıdakı elmi məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. The equivalence and shift in the Azeri translation of English complex sentences with wh-subordinate clauses. BDU, Dil və ədəbiyyat jurnalı, 2011, 3(39), s.108-113.
2. The equivalence and shift in Persian translation of English complex sentences. English language and literature studies, Canada, 2011, Vol.1, No.2, pp.74-81.
3. The translation of English collocation of that-clause into Azeri. BDU, Dil və ədəbiyyat jurnalı , 2012, 1(81), s. 63-65.
4. Söz birləşməsi və müxtəlif konsepsiyalar. Filologiya məsələləri, 2012, sayı 3, s. 300-305.
5. Raising awareness of collocation in ESL/EFL classrooms. Journal of studies in education, USA, 2012, Vol. 2, No.3, pp. 55-74.
6. The translation of English extra- position construction into Azeri. Journal of language teaching and research, Finland, 2012, Vol.3, No. 5, pp. 923-929.
7. English nominal clauses: Analyzing the translation of subordinate wh-interrogative clauses and infinitive wh-clauses in Azeri. 2nd International Young Researchers Conference, Baku, Qafqaz University, 27 April, 2012, pp.71-72.
8. Söz birləşməsinə semantik – qrammatik baxış. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2012, No.2, s.169-175.
9. The study of grammatical collocation: A survey of Azerbaijanian English learners knowledge of collocation of prepositions. International Conference on Language, Literature and Culture, De La Salle University Dasmariñas, Philippines, 3-5 may, 2012, pp.1-7.
10. Iranian learners' knowledge of English grammatical collocations of gerund. Journal of basic and applied scientific research, (ISI), Egypt, 2012, 2(11), pp.11834-11844.
11. Corpus-based application for translation of English grammatical collocations in Azeri. International research journal of applied and basic

sciences,(ISC), Bangladesh, 2012,Vol, 3 (11), pp. 2262-2267.

12. English nominal clauses: Analyzing the translation of subordinate wh-interrogative clauses and infinitive wh-clauses in Azeri. English linguistic research,Canada, 2012, Vol 1, No.1, pp.137-143.

13. Collocations of That-Clause in Azeri. Journal of basic and applied scientific research, (ISI), Egypt , 2013,No.3(2), pp. 189-194.

14. A study of English grammatical collocations of gerund and their translation in Azeri: A corpus-based contrastive analysis. Life science journal,(ISI), (0.158),10 (1 S), USA, 2013, pp.451-455.

15. Translation analysis of English grammatical collocations in Azeri: A corpus- based contrastive study. Science series data report,(ISI),USA, 2013, Vol 5, No.5, pp. 99-106.

16. English Grammatical Collocations in Azeri. Advances in English linguistics (AEL) ,USA, 2013, Vol. 2, No. 2, pp.123-130.

П.Х.Фаррух

**Проблема словосочетания в английском языкознании
(в сравнении с азербайджанским языкознанием)**

Резюме

Диссертация состоит из "Введения", трех глав, "Заключения", списка использованной литературы и приложений. Во "Введении" обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, источниках, целях, задачах и методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе "Теория словосочетания в английском языкознании" дается обзор теоретических концепций и взглядов западных ученых на исследуемую проблему (В. Порциг, Дж.Р.Фирз, М.А. Халидей, А.Макинтош, Дж. Кац, Дж. Фодор, и др.). Особое внимание уделяется концепциям Порцига и Фирза, являющихся основоположниками учения о словосочетании.

Во второй главе " Теория словосочетания в азербайджанском языкознании" делаются экскурсы в историю в.; дается обзор научных концепций и взглядов азербайджанских ученых на исследуемую проблему (М.Казимбек, М. Ширалиев, М. Гусейнзаде, З.Х.Тагизаде, А.М. Джавадов, А.А.Асланов и др); выявляются сходства и различия во взглядах мировых и азербайджанских ученых на проблему словосочетания(например, Н.К. Дмитриев и М.Гусейнзаде).

Третья глава "Проблема словосочетания в трудах западных и азербайджанских языковедов и исследование связанных с ними вопросов" состоит из трех разделов, в которых сравнивается изучение и исследование проблемы словосочетания в западном и азербайджанском языкознании, применение теории словосочетания М.Бенсона и Р.Илсона в азербайджанском языкознании.

В " Заключении" обобщаются основные результаты и выводы исследования и предлагается конкретная грамматическая

P.H.Farrokh

**Theories of word-combination in English linguistics
(In comparison with Azerbaijanian linguistics)**

Summary

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of the used literature and appendix.

In the introduction, the author gives some information about the actuality of the subject, aims and purposes of the research, scientific novelty, theoretical and practical significance of the research, the methods of the research and the structure of the dissertation .

In the first chapter “Theories of word–combination in English linguistics” are stated, i.e, theoretical conceptions and ideas by the West scientists about this problem (W. Porzig, J.R. Firth, M.A.K. Halliday, A. Mcintosh, J.Kats, J. Fodor and others). Besides, the special attention is paid to the conceptions proposed by W. Porzig and J.R. Firth, as the founders of the theory of word–combination.

The second chapter deals with “Theory of word – combination in Azerbaijanian linguistics”. This chapter mentions the conceptions and ideas proposed by the Azerbaijanian researchers regarding this issue (M.Kazembey, M.Shiraliyev, M.Hosseynzadeh, Z.H.Taghizadeh, A.M.Javadov, A.A.Aslanov and others). In this chapter, also the common features and distinctions between world and Azerbaijanian scientists’ conceptions about word-combination (for example, N.K. Dmitriyev and M. Hosseynzadeh) are revealed.

The third chapter studies “Theories of word-combination in the researches of the West and Azerbaijanian linguists and also the related problems”. It consists of three sections, in which the theories and problems of word-combination in the West and Azerbaijanian linguistics are compared.

In “Conclusion” the main results of the research are summarize and a concrete model of grammatical word-combination is offered. At the end a

list of the used literature and appendix are given

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ

На правах рукописи

Париса Хади кызы Фаррух

ПРОБЛЕМА СЛОВСОЧЕТАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ

(в сравнении с азербайджанским языкознанием)

5704.01 - Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2013